

KINYILVÁNÍTOTT PREFERENCIÁK ÉS IRRACIONALITÁS*

A modern társadalomtudományok jórésze a társadalmi jelenségeket az egyéni döntések szándékolt vagy akaratlan következményeiként magyarázza. A legtipikusabb példa erre nyilvánvalóan a közgazdaságtan (Lakatossal szólva) kemény magja, a mikroökonómia, amelyik a fogyasztók, illetve termelők piaci viselkedését vizsgálja, de valójában a többi társadalomtudomány sem nélkülözheti az egyéni cselekvés elemzését. A társadalomtudományok episztemológiája számára tehát alapvető feladat, hogy megvizsgálja, hogyan magyarázható a döntések segítségével a viselkedés, illetve cselekvés.¹ A társadalmi jelenségeket egyéni döntések aggregált hatásaiként vizsgáló társadalomtudomány leggyakrabban a racionális döntések elmélete segítségével magyarázza az egyéni cselekvést. A társadalomtudományok módszertanára vonatkozó kérdés tehát felvethető úgy is, *hogyan* magyarázza a racionális döntésekre történő hivatkozás a cselekvést. E „*hogyan*” kérdése sokáig akörül forgott, a cselekvés indokai, motívumai és a cselekvő információi, tehát azok a mentális attitűdök, amelyek segítségével a cselekvést magyarázzuk, okai-e a cselekvésnek, avagy valamilyen más, logikai vagy konceptuális jellegű kapcsolat áll fenn a magyarázandó cselekvés és a mentális attitűdök között. Ez a vita azonban mára, ha egyáltalán állítható ilyesmi egy filozófiai vitáról, eldőlt, méghozzá azok javára, akik szerint a mentális attitűdök csak abban az esetben szolgálhatnak a cselekvés magyarázatául, ha egyben okai is annak.²

A döntésekre hivatkozó magyarázatokkal, pontosabban episztemológiai státuszukkal kapcsolatban van azonban egy másik probléma, amely mind a mai napig heves viták tárgya, mégpedig a racionalitásra történő hivatkozás szerepe e magyarázatokban. Ha ugyanis a cselekvésemélet a viselkedést a döntések segítségével kívánja magyarázni, elvárható lenne, hogy a döntésekről az explanandumban szereplő cselekvésektől független evidenciák álljanak rendelkezésünkre. Ez természetesen nem lehetetlen: a cselekvő beszámolhat motívumairól és közölheti meggyőződéseit, majd cselekedhet. Az igazán érdekes társadalomtudományi magyarázatok jórésztében azonban csak a cselekvés és a cselekvés kontextusa adott mint evidencia. Ráadásul, mint látni fogjuk, még ha a cselekvő be tud is számolni indítékairól és meggyőződéseiről, az elméletileg érdekes esetekben csupán úgy tud beszámolni, hogy az a racionális döntésekkel történő cselekvésmagyarázat során használhatatlan. Ahhoz, hogy ezt belássuk, nem kell sem a tudatalatti motivációkra, sem az öncsalás jól ismert jelenségeire hivatkoznunk, elég, ha megvizsgáljuk, hogyan is magyarázza a cselekvést a döntésemélet.

A racionális döntésekre hivatkozó magyarázatok modelljének lényege egy mondatban összefoglalható: a cselekvő mindig azt a cselekvést fogja választani, amely, adott információi mellett, várható hasznát maximalizálja. Mielőtt továbblépnénk, és megvizsgálánk, hogyan viszonyul ez a modell a természeti jelenségek magyarázatakor alkalmazott modellekhez, érdemes néhány szót szólni az információkkal, illetve a

várható haszon fogalmával kapcsolatos néhány kikötésről. Ami az információkat, tehát a cselekvőnek tulajdonított meggyőződéseket illeti, ahhoz, hogy a cselekvés magyarázatában szerepet játszassanak, mindössze egyetlen formális kritériumnak kell eleget tenniük: a konzisztencia kritériumának. Ez a kikötés triviális: ugyanúgy, ahogyan inkonzisztens proposíciókból bármi levezethető, ezért nincs információértékük, inkonzisztens meggyőzések alapján minden cselekvés maximalizál, tehát lehetetlen meghatározni, melyik cselekvés a követendő.

A hasznossággal kapcsolatos kikötések már közel sem ennyire triviálisak. A hasznosság a preferenciák intenzitásának mértékegysége. Ahhoz, hogy a preferenciák e mértékegységgel jellemezhetőek legyenek, olyan feltételeket kell kielégíteniük, amelyek bizonyos esetekben intuitíve elfogadhatatlanok. Ezeket az egyébként sokat tárgyalt problémákat, mivel csak közvetve tartoznak az általam vizsgálni kívánt kérdéshez, csupán megemlítem, részletesen nem tárgyalom őket.

A preferenciákkal kapcsolatban, mérhetőségük kedvéért, általában két, illetve négy kikötést szokás tenni: ha a preferenciákat egyszerűen rendezni akarjuk (ez olyan esetben lehetséges, ahol a döntés kimenetelét illetően kockázati valószínűséggel nem kell számolnunk), akkor *transzitiváknak* és *teljeseknek* kell lenniük, ha azonban kockázati valószínűséggel is számolnunk kell, akkor ezen felül a *folytonosságot* és *monotonicitást* is elvárjuk a preferenciáktól. Kezdjük a két első feltétellel. A teljesség feltétele kizárja, hogy létezzenek a cselekvésnek olyan következményei, amelyeket nem tudunk oly módon összehasonlítani, hogy vagy preferáljuk az egyiket a másikkal szemben, vagy közömbösek vagyunk irántuk. E feltétel jogosultságán nincs mit vitatkozni: ha a döntésem eredményeképpen bekövetkező világállapotok közül egyiket sem részesítem előnyben és egyik iránt sem vagyok közömbös, ez azt jelenti, hogy egyáltalán nem kívánok dönteni, maga a döntés nem érdekel. Ez persze lehetséges diszpozíció, csak éppen semmi köze a döntésemlethez. Az intranzitív preferenciákat azért kell kizárnunk, mert elfogadásuk esetén a cselekvő, hasznosságát próbálván maximalizálni, cselekvőképtelenné válik. Tegyük fel, hogy háromféle gyümölccsel kínálnak, de udvariasságból csak egyet akarok elfogadni. Tegyük fel, hogy a banánt azért preferálom, mert jobban kedvelem a narancsnál, amit viszont szívesebben ennék, mint egy kevésbé egzotikus almát. Világos, hogy ilyen súlyos döntési szituációban, zavaromat leküzdve, egy banánt fogok választani. Ám ha hirtelen rájövök, hogy az almát jobban kedvelem a banánnál, akkor kezdek az egész morfondírozást előlről és folytathatom a végtelenségig: a preferenciáktól sosem jutok el a cselekvésig.

Habár előfordul, hogy preferenciáink intranzitívak, senki sem vitatná, hogy a tranzitív preferenciarendezés *feltétele* a racionális döntésnek. Nem egészen ez a helyzet a másik két feltétellel, a folytonossággal és a monotonicitással. A folytonosság azt fejezi ki, hogy bármely három lehetséges eredmény esetén léteznie kell egy és csakis egy olyan „ p ” valószínűségnek, hogy, ha X nyereményt Y -nai, Y -t pedig Z -vel szemben részesítem előnyben, akkor közömbös vagyok Y , illetve egy olyan játék között, ahol X „ p ”, Z pedig „ $1-p$ ” valószínűséggel következik be.³ Röviden, ha a racionális döntéseket a hasznosság maximalizálásaként kívánom jellemezni, ki kell zárnom az úgynevezett lexikografikus

preferenciákat, vagyis azokat a preferenciákat, amelyek esetében nem a *várható* nyeremények⁴ összege határozza meg a preferenciákat. Tegyük fel azonban, hogy a három fent említett nyeremény, illetve cselekvési alternatíva a következő: 1. *a*: nem veszek részt egy olyan játékban, ahol az életem a tét, vagy *b*: részt veszek egy olyan játékban, ahol 2. bizonyos valószínűséggel nagy nyereményre teszek szert és 3. bizonyos valószínűséggel az életemmel fizetek. Vajon irracionálisnak tartanánk-e azt a személyt, aki bármilyen nehéz anyagi körülmények között senyvedjen is, azt állítaná, hogy nem létezik olyan kis valószínűség, illetve olyan nagy nyeremény, amely mellett vállalná a föbelövés kockázatát? Nyilvánvalóan nem.

A monotonicitás kritériumával kapcsolatban hasonló kérdések vethetők fel. A monotonicitás azt követeli meg, hogy ha két játék lehetséges eredményei csak egyetlen tekintetben különböznek egymástól, s ezen eredmények egyikét előnyben részesítem a másikkal szemben, akkor magát az ezt az eredményt lehetővé tévő játékot is preferálnom kell a másikkal szemben. Másképp fogalmazva, a monotonicitás azt fejezi ki, hogy csak a lehetséges *eredmények* alapján preferálhatok egy cselekvési alternatívát (itt: játékot), és a preferenciáim tárgyai nem lehetnek maguk a játékok. Még világosabban fogalmazva, nem preferálhatok játékokat pusztán a kockázatt vállalási attitűdöm alapján. Ez a követelmény azonban épp úgy, ahogyan a folytonosság követelménye, nem feltétlenül racionális. Lehetséges, hogy jobban szeretném, ha holnap sütné a nap, mintha esne, amennyiben bizonyos lehetek ebben, de ugyanakkor jobb szeretném, ha biztosan esne, mint ha 10 százalék lenne az esély arra, hogy esni fog, és 90 arra, hogy nem; egyszerűen azért, mert a korábbi esetben jobban tudok tervezni.

Tegyük félre azonban a fenti nehézségeket, feltéve, hogy ezek a haszonmaximalizálás fogalmára alapozott racionalitás-koncepció tökéletesítése révén elvileg kiküszöbölhetők. A teljesség, tranzitivitás, folytonosság és monotonicitás kikötése lehetővé teszi, hogy a hasznosságokat intervallum-skálán mérhessük és függvényeken ábrázolhassuk. De valójában mit is értünk azon, hogy a hasznosságokat *mérjük*? Bármilyen jól definiált legyen is egy függvény, ha az általa kifejezett értékekről nem adható operacionális definíció, nem sokra megyünk vele. Csakhogy önmagában sem a hasznosság, sem pedig a preferencia nem megfigyelhető. Megfigyelni csakis a cselekvést lehet, amit *ex hypothesi* a döntés eredményének tekintünk. Innen a például a közgazdaságtanban gyakran alkalmazott arany szabály: „choice reveals preferences”, a döntés kinyilvánítja, megmutatja a preferenciákat. A közgazdásznak talán elég is ennyi, bár közülük is kifogást emeltek néhányan ezen elv behaviorista következményeivel szemben.⁵ Tudományfilozófiai vagy ismeretelméleti szempontból azonban az elv mindenképp további vizsgáldást követel.

Lássuk csak, hogyan magyarázunk a kinyilvánított preferenciák és a racionalitás mint haszonmaximalizálás alapján egy cselekvést. Hasznos talán a Hempel által javasolt modellből kiindulni.⁶ Az explanandum magát a cselekvést leíró állítás lesz, mondjuk, hogy „*A* *t* időpontban *x*-et teszi”. Az explanans a következő elemeket fogja tartalmazni: 1. *A* *C*-típusú szituációban van (pontosabban fogalmazva, *A* adott információk birtokában van, és adott vágyai vannak); 2. *A* racionális cselekvő (tehát preferencia-rend-

szere eleget tesz a fenti követelményeknek); 3. C-típusú szituációban a racionális cselekvő x -et fogja tenni. Mindebből következni látszik, hogy A x -et teszi (lásd Hempel 1965: 471). Tegyük föl továbbá, ugyancsak Hempel szellemében, hogy a társadalomtudományok éppúgy, ahogyan a természettudományok, univerzálisan érvényes, empirikus törvények megfogalmazására törekßenek. Mi lenne mármost a fenti magyarázatban e törvényszerűség? Nyilvánvalóan az, hogy valaki valamilyen szituációban van, vagy az, hogy racionális-e vagy sem, nem fejez ki törvényszerűséget. Azt pedig, hogy ha bizonyos feltételek adóttak, milyen viselkedés maximalizálja a hasznosságot, nem egy empirikus elmélet, hanem egy a priori, matematikai elmélet határozza meg, jelesül a döntés- és játékelmélet. Egyetlen jelöltünk marad csak, amely empirikus törvényszerűséget fejezne ki, nevezetesen az az állítás, hogy „Minden cselekvő racionálisan, a döntésselmélet szabályainak megfelelően cselekszik”. Ez az eredmény, tehát a racionalitásnak mint empirikus törvényszerűségnek a bevezetése azonban több szempontból is rendkívül kiábrándító.⁷

Vegyük sorra, miért. Kezdjük a legegyszerűbbel: mit jelentene ez a társadalomtudományok szempontjából? A mikroökonómiát mint talán a legfejlettebb társadalomtudományt alapul véve, azt mondhatnánk, a vaskos kötetek csupán egyetlen, egyébként nyilvánvalóan hamis, empirikus hipotézis igazolására törekedtek, nevezetesen, hogy gazdasági viselkedése során mindenki racionális. Ettől a felfedezéstől egyetlen közgazda sem lenne boldog.⁸ Másodszor, fogadjunk el munkahipotézisként annyit Poppertől, hogy egy kijelentésről csak akkor állítható, hogy empirikus törvényszerűséget fejez ki, ha legalábbis elvileg független evidenciákra (szándékosan nem használom itt a „megfigyelés” terminust) alapozva cáfolható. A racionalitásra vonatkozó feltevésre azonban ez több okból kifolyólag sem áll.

A fenti magyarázó modellt alapul véve, mi is a legegyszerűbb módja annak, hogy kétségbe vonjuk egy cselekvő racionalitását? Nyilvánvalóan az, hogy megkérdezzük tőle, mik a preferenciái és mik a döntés szempontjából releváns háttérismeretei. Ezek után megfigyeljük, hogyan viselkedik, és ha nem a racionális döntések logikájának megfelelően cselekszik, akkor úgy döntünk, hogy irracionális. Tekintsünk el most az olyan, szinte már köztöködés számba menő (bár teljességgel jogos) kifogástól, hogy a közölt preferenciákat vagy információkat a kérdező és a kérdezett esetleg eltérő módon interpretálja. A probléma az, hogy maga a megkérdezett sohasem tudja az elmélet által megkövetelt hasznossági fokokat kijelölni. Ha nincs kockázati valószínűség, akkor persze erre, mint fentebb láttuk, nincs is szükség. Csakhogy ekkor mintha az egész kérdezgetésre sem lenne szükség. Mert kockázati valószínűség nélkül hogyan is tekinthetünk egy cselekvést irracionálisnak? Mondjuk, elem tesznek egy almával meg banánnal tele tálat, megkérdezik, melyiket szeretem jobban, azt mondom, a banánt, majd elkezdem az almát falni. Az efféle eset, úgy gondolom, teoretikusan teljesen érdektelen, mivel csak két módon interpretálható: vagy nem ismerem az „alma”, illetve a „banán” szó jelentését — ebben az esetben az egész kísérlet felesleges volt, vagy meg akartam tréfálni a kísérletezőt, teljes joggal, ha már ilyen ostoba kísérleteket folytat velem. Kicsit bonyolultabb az eset, ha intranzitív preferenciákat sikerül felfedeznünk.

Mivel azonban az egyidejű intranszitiv preferenciák lehetetlenné teszik a döntést, több egymást követő választással lehet csak igazolni, hogy valaki intranszitiv preferenciákkal bír. Mivel preferenciáink az idők során megváltozhatnak, itt is interpretáció kérdése, vajon irracionálisak vagyunk-e vagy csupán ízlésünk változott. Persze elismerem, elég valószerűtlen feltevés, hogy bárki preferenciái is megváltozzanak egy öt percig tartó kísérlet folyamán. Az irracionalitás elméletileg érdekes esetei azonban nem azok, ahol egyszerűen intranszitivitással állunk szemben, hanem ahol az intranszitivitás a haszon-maximalizáló személy kalkulációs hibájának az eredménye, egyszerűen azért, mert ilyen esetekben beszélhetünk szisztematikusan elkövetett, általánosítható hibákról.

Röviden szólva, ha nincs kockázati valószínűség, a cselekvés értelmezésénél az irracionalitás csak az egyéni bolondság számlájára írható, ami pedig nem a társadalomtudományok, hanem az elmekörtan asztalára tartozik. Rögtön hozzá kell tennem: az persze, hogy van-e kockázati valószínűség vagy nincs, mindig a cselekvés leírásától függ. Ha azzal magyarázom a fenti példában a banán-evést, hogy a banánt szeretem, az almát utálok, akkor nincs értelme valószínűségeket tulajdonítanom, ha viszont azzal, hogy azért eszem banánt, hogy ezzel támogassam a harmadik világ gazdasági fejlődését, akkor igen. Még pontosabban, a szó társadalomtudományokban fontos értelmében ott van értelme irracionalitásról beszélni, ahol a cselekvés magyarázatakor hiteket, meggyőződéseket is tulajdonítanom kell a cselekvőnek ahhoz, hogy cselekvését magyarázzam, nem elég, ha pusztán preferenciáit veszem számításba. Ez a belátás a későbbiek folyamán még fontos szerepet fog játszani érvelésemben. Most azonban lássuk, hogyan is állapíthatjuk meg az irracionalitást ott, ahol kockázati valószínűséggel is számolnunk kell.

Ebben az esetben racionális az a cselekvés, amely a várható hasznosságot maximalizálja. A várható hasznosság (expected utility) egy cselekvési alternatíva lehetséges következményeihez rendelt érték, amit a hasznosság és a bekövetkezés szubjektív valószínűségének szorzatából kapunk meg. Ez azt jelenti, hogy ha meg akarom tudni, irracionálisan cselekedett-e valaki vagy sem, tudnom kell, milyen hitei, meggyőződései vannak, vagyis mit tart cselekedetei valószínű következményeiről, és milyen hasznosságokat tulajdonít e lehetséges következményeknek. A bökkenő az, hogy mind a hasznosságokhoz, mind a valószínűségekhez numerikus értékeket kell rendelnem. A valószínűségek esetében ez talán még nem is megoldhatatlan feladat. Ha egy cselekvő tudja, hogy egy dobozban öt fekete és öt fehér golyó található, normális körülmények között feltételezhetően 50–50 százalékos valószínűséget fog tulajdonítani annak, hogy bekötött szemmel fekete vagy fehér golyót húz. De van-e köztünk bárki is, aki numerikus értékben ki tudná fejezni, mennyivel szereti jobban a banánt, mint az almát?

Az, hogy a cselekvő maga nem képes numerikus hasznossági értékeket rendelni cselekvése következményeihez, persze nem jelenti azt, hogy képtelenség lenne efféle értékek meghatározása: az interpretátor képes ilyen értékeket rendelni a cselekvéshez, feltéve, hogy tudja, a cselekvő milyen valószínűségeket rendel az egyes alternatívákhoz, és (számunkra most ez a fontos) hogy racionális haszon-maximalizálónak tekinti a cselekvőt. Általánosabban fogalmazva tehát, ha a cselekvést a mentális attitűdök,

nevezetesen a preferenciák és a meggyőződések okozatának tekintem, a racionalitás még akkor is elengedhetetlen feltétele a kauzálisan hatékony mentális attitűdök tulajdonításának, ha alkalmam van a cselekvőt megkérni, közölje velem mentális attitűdjeit. De a társadalomtudományok közül talán csak egy foglalkozik annak explicit vizsgálatával, hogy a cselekvő milyen mentális attitűdöket tulajdonít *magának*, nevezetesen a szociálpszichológia. A közgazdaságtan, a szociológia, az antropológia empirikus adatai pusztán maguk az adott körülmények közt végrehajtott cselekvések, és ezekből, vagyis a körülményekből és a cselekvésekből kell következtetnünk a mentális okokra, tehát a mentális attitűdökre, ehhez pedig elengedhetetlennek látszik a cselekvő racionalitásának feltételezése.

Mi hát a racionalításra vonatkozó állítás ismeretelméleti státusza? Ösztönös episztemológiai reakciónk ez esetben az lenne, hogy az állítás a priori, netán analitikus. De mint tudjuk, nem jó mindig az ösztönökre hallgatni. A „Minden cselekvő racionális” állítás nyilvánvalóan nem analitikus igazság, lévén a tagadása teljesen értelmes állítás. A priori igaz állításnak sem neveznénk olyasmit, amiről majdnem bizonyosan tudjuk, hogy meghatározott körülmények között hamis lehet. A priori hamis állításnak ugyan tekinthetjük, de azt még senki sem fedezte fel, mire megyünk egy olyan állítással, amelyről a priori feltesszük, hogy hamis. Ezek a kételyek arra ösztönöztek néhány filozófust, hogy a racionalitást *normának* tekintse⁹, félretéve ezzel az igazság–hamisság problémáját. A racionalitást azonban csak akkor tekinthetnénk a szándéktulajdonítás normájának, ha *kizárólag* a racionális cselekvőt tekintenénk cselekvőnek. Ezt nyilvánvalóan nem tesszük. Ami viszont véleményem szerint megszívlelendő ezen álláspontból, az az, hogy az igazság–hamisság fogalmai helyett inkább az alkalmazhatóság–alkalmazhatatlanság kérdését kell felvetnünk a racionalitással kapcsolatban.

A racionalitás episztemológiai státuszának vizsgálatakor, a fentiekből adódóan, abból kell kiindulnunk, hogy milyen szerepet tölt be a mentális attitűd-tulajdonításban. Az a javaslatom, hogy a mérési technikák természettudományban játszott szerepéhez hasonlítsuk. Bármilyen furcsa legyen is első hallásra ez a feltevés, én mégis amellett érvelnék, hogy ez a megközelítés visz bennünket a legközelebb a racionalitás társadalomtudományokban játszott szerepének megértéséhez. Először is, míg egy mérési technika olyan módszer, amely (mérőműszerek segítségével) bizonyos fizikai tulajdonságok meglétét, illetve mennyiségét méri, a racionális döntések elmélete olyan módszer, amely bizonyos mentális attitűdök, mindenekelőtt a preferenciák jelenlétét bizonyítja, illetve intenzitásukat méri. Másodszor, ahogyan a mérőműszer működésére vonatkozó elmélet része egy fizikai elmélet konfirmálásának, éppúgy a racionalításra vonatkozó elmélet is része a cselekvésmagyarázat igazolásának. Azt, hogy egy mérőműszer *mit* mér, részben maga a fizikai elmélet határozza meg. Hasonlóképpen azt, hogy milyen mentális attitűdöket tulajdonítunk egy cselekvőnek, részben az adott társadalomtudomány fogalmi kerete, részben a cselekvés környezete határozza meg. Végül ami az episztemológiai státusszal kapcsolatos rejtélyt illeti, egy mérési technikáról nincs értelme feltenni azt a kérdést, hogy vajon a priori igaz-e, vagy netán empirikusan

cáfolható-e. Egy mérési technika lehet pontos vagy pontatlan, lehet jól alkalmazható egy elmélet konfirmálásához és lehet inadekvát, de aligha lehet igaz vagy hamis.

A hasonlóságok mellett persze fontos hangsúlyozni a különbséget is: mérési technikák tetszőleges számban találhatók fel, a racionális döntések elméletét ellenben nem könnyű más eljárással helyettesíteni. Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint az, hogy mások cselekedeteinek magyarázatakor mindennapi érveinkben is ezt használjuk. A tudomány csak tökéletesítette, fogalmilag pontosította azt az eljárást, amelyet már nélküle is alkalmazott mindenki.¹⁰ De ez önmagában, úgy vélem, nem ellenérv a fenti gondolatmenettel kapcsolatban. Az analógia nem jelent azonosságot, és távolról sem szándékoztam azt állítani, hogy ne lenne fontos különbség a természettudományok és a társadalomtudományok között. A kísérletek (ha egyáltalán lehetségesek), a predikciók és a mérések szerepe a társadalomtudományokban jelentősen eltér a természettudományokétól. De egy társadalomtudományos elméletnek is tartalmaznia kell olyan módszereket, amelyek segítségével azonosítjuk a mentális attitűdöket, és a racionális döntésekre történő hivatkozás minden bizonnyal az egyik legbiztosabb ilyen módszer. Ami nem jelenti azt, hogy bizonyos esetekben alkalmazása ne lenne korlátozható vagy akár negligálható.

Befejezésül a racionalitással kapcsolatos fejtegetéseim négy következményére szeretném felhívni a figyelmet.¹¹ Az első az, hogy a társadalomtudományok nem oszthatóak aszerint, hogy melyikben használják a kalkulatív racionalitás feltevését, és melyikben nem, mert mindegyikben használják, ahol egyáltalán emberi cselekvést értelmeznek. Más kérdés, hogy a mérő módszer pontossága függ az igazolni kívánt elmélettől is: a mikroökonómus sokkal pontosabban kalibrált műszert alkalmaz, mint mondjuk az antropológus. Ez önmagában semmiféle hierarchiát nem jelent a különböző tudományágak között, hiszen attól, hogy az evolúciós biológia megalkotásához nem volt szükség olyan kifinomult mérési technikák alkalmazására, amilyeneket például a modern magfizikában alkalmaznak, az evolúció-elmélet kognitív értéke semmivel sem alacsonyabb, mint a kvantumfizikáé.

A második az, hogy ez a mérési technika sok esetben jól alkalmazható, de bizonyos feltételek között csődöt is mondhat. Ám ekkor nem elég ad hoc hipotézisek bevezetésével megkérdőjelezni alkalmasságát, hanem ki kell mutatni azokat a kauzális faktorokat, amelyek korlátozzák e technika érvényességét. Erre számos példa van a társadalomtudományok, mindenekelőtt a szociálpszichológia területén.¹²

A harmadik az, hogy bár talán tisztábban látunk a racionalitás szerepének kérdésében, még mindig nem találjuk, hol is rejtőzködik magyarázatunkban a Hempel által keresett empirikus törvényszerűség. Ez nem is véletlen, mivel ebben a magyarázatban nincs is semmiféle törvényjellegű állítás. A társadalomtudományokban a törvényjellegű állítások ugyanis nem az egyéni cselekvésekre, hanem az egyéni cselekvések körülményei és a cselekvések által létrehozott aggregált hatások közti törvényszerűségekre vonatkoznak.¹³ Az, hogy az egyének hogyan cselekszenek, elengedhetetlen feltétele a helyes és teljes társadalomtudományi magyarázatoknak, de ebből nem következik, hogy ez lenne *maga* a társadalomtudományi törvény. Általános törvény például az, hogy ha

csökkennek a kamatlábak, nő a beruházások aránya. Aligha képzelhető el e törvény igazolása a gazdasági aktorok döntéseire történő hivatkozás nélkül. De a törvény, ha van egyáltalán, az objektíve leírható körülmények és az aggregált hatások között áll fenn, nem pedig az egyéni döntés logikájában. Az egyéni döntések és cselekvések közti törvényjellegű állítások megfogalmazása, ha ilyesmi egyáltalán lehetséges, a pszichológia és nem a társadalomtudományok feladata. Ebből következik, hogy a társadalomtudományokat általában a tárgyukat képezői makro-jelenségek szerint osztályozzuk: az infláció a közgazdaságtanhoz, a korrupció a szociológiához, a mágia az antropológiához tartozik. De nem azért, mert e jelenségek kapcsán *radikálisan különböző módon* tulajdonítanánk mentális attitűdöket a cselekvőknek, hanem egyszerűen azért, mert az egyes társadalomtudományokat, éppúgy, ahogyan az egyes természettudományokat, az a problémahalmaz határozza meg, amelynek megoldására a diszciplína képviselői hagyományosan törekedtek.

Persze az, hogy bizonyos cselekvések összességét végül is milyen társadalmi jelenségnek tekintem, összefügg azzal, milyen mentális attitűdöket tulajdonítok a cselekvőknek. Mint fentebb említettem, a társadalomtudomány ott kezdődik, ahol az egyszerű preferenciákon túl az értelmező hiteket, meggyőződéseket is tulajdonít a vizsgált cselekvőknek: azt állítani, hogy Brutus azért ölte meg atyját, mert a halott Caesart preferálta az eleven Ceasarral szemben, nem társadalomtudomány, de azt állítani, hogy Brutus azért ölte meg atyját, mert azt hitte, ezzel megmenti a köztársaságot, az talán igen. Mindenesetre azzal, hogy a „meg akarta menteni a köztársaságot” intenciót tulajdonítom Brutusnak, függetlenül attól, mennyiben tekinthető optimálisnak e cél elérése szempontjából apja megölése, tettének magyarázatát besoroltam a politológiának nevezett tudománykörbe; hiszen magyarázhattam volna tettét azzal is, hogy része a római típusú gazdasági viselkedésnek, vagy hogy az istenek kegyét kívánta elnyerni vele — ez esetben cselekvését az ökonómia, illetve az antropológia területére utalnám. Az érdekes probléma persze az, hogy nem Brutus cselekedete önmagában, hanem e cselekedet és az a feltevés, hogy *milyen típusú cselekedetek tartozhatnak egyáltalán* egy adott társadalomtudomány körébe, együttesen határozza meg, hogyan magyarázzuk cselekedetét, vagyis milyen mentális attitűdöket tulajdonítunk neki. A fentieknek viszont van egy fontos módszertani következménye, mellyel elérkeztünk negyedik, záró megjegyzésemhez.

A pszichológia episztemológiai kérdéseiről folyó viták közül manapság az egyik leghevesebb az, amelyik az ún. externalizmus és internalizmus között zajlik. Ez akörül forog, milyen szerepet játszik, illetve játszon a cselekvő társadalmi és fizikális környezete a cselekvő mentális attitűdjeinek azonosításában. A kérdés a helyes kognitív pszichológia megalkotása szempontjából érdekes. A különböző álláspontok mellett és ellen felhozott érvrengetegből kettőt említek, amelyek bizonyos okoknál fogva relevánsak az eddig elmondottak tekintetében. Az externalisták szerint az interpretátor által is ellenőrizhető publikus környezet nélkül nem lehetséges a mentális attitűdök azonosítása. Az internalisták véleménye szerint viszont olyan mentális attitűd, amellyel a cselekvő nem rendelkezik, aligha lehet oka a cselekvésének. A döntéseméleti

modell, amelyet fentebb kifejtettem, úgy vélem, jó érveléssel szolgálhat egy externalista episztemológia számára. Bár nyilvánvalóan egyetlen vásárló sem képes numerikus értékeket rendelni a különböző árukhoz arra nézve, hogy ezek mennyire hasznosak számára, és egyikünk sem vázolja fel közömbösségi görbéit a piacon vásárlás közben, fogyasztói viselkedésünk leírása során nagyon is hasznos lehet, ha csak a megfigyelő-magyarázó külső szemlélő számára azonosítható mentális attitűdök segítségével magyarázzuk a cselekvést. Amiatt ugyanis, hogy én magam nem tudom mérni preferenciáim intenzitását, még nem kell feltételeznem, hogy nincs is nekik, és éppúgy azt is feltételezhetem, hogy intenzitásuk igenis szerepet játszik kauzálisan hatékony intencióim kialakulásában. Röviden: az externalista attitűd-tulajdonítási technikák nem ellentétesek azzal a nagyon is meggyőző feltevessel, hogy a cselekvő mentális attitűdjei okozzák cselekvését; épp ellenkezőleg, pontosabbá tehetik a kauzálisan hatékony attitűdök azonosítását.

Jegyzetek

* Az ELTE BTK Filozófiai Tanszékcsoport által 1993. július 17–19. között megrendezett „Cselekvés és társadalomtudomány” című konferencián tartott előadás írásos változata.

¹ Lásd például J. Elster *Nuts and the Bolts for Social Sciences* című könyvének (1989) első fejezetét, amely tömören kifejti, miért tekinthető a társadalomtudomány nélkülözhetetlen részének az egyéni döntések elemzése.

² Wittgenstein, Anscombe és Ryle érveinek hatására egészen a hatvanas évek végéig az volt az általánosan elismert álláspont, hogy, mivel a szándéktulajdonítás és a cselekvés leírása konceptuálisan nem független egymástól, az intenciók nem lehetnek a cselekvés (hume-i) okai. A konceptuális kapcsolat érvét azonban D. Davidson *Actions, Reasons and Causes* című írásában (1963) meggyőzően cáfolta. Másfelől kételyek merültek fel a tekintetben is, hogy vajon a kauzalitásról kialakított, elsősorban a hume-i filozófián nyugvó elképzelésünk módosításra szorul-e vagy sem (lásd pl. J. Searle *Intentionality* (Cambridge University Press 1983.) című könyvének 3. és 4. fejezetét).

³ Ez a bonyolult hangzó axióma egy képlet segítségével egyszerűen kifejezhető. Jelentse a „Pxyz” formula, hogy x-et y-nal, y-t pedig z-vel részesítem előnyben. Az axióma azt mondja ki, hogy ha Pxyz, akkor léteznie kell egy és csakis egy olyan q valószínűségnek, hogy $y = qx + (1-q)z$.

⁴ A „várható nyereség” az adott nyereségösszegnek és a nyeresé valószínűségének szorzata, ahol a valószínűségeket egy $0 \leq p \leq 1$ skálán mérjük. Ha pl. $p = 0.85$ valószínűséggel nyerhetünk 1000 dollárt, a várható hasznosság 850 dollár.

⁵ E kifogások *locus classicus* A. Sen tanulmánya (1971). Tudományfilozófiai vagy ismeretleméleti szempontból azonban az elv mindenképp további vizsgáldást követel.

⁶ Lásd Hempel 1965, különösen 463–489.

⁷ Megjegyezendő, hogy Hempel a 3. premisszát (tehát hogy C típusú szituációban a racionális cselekvő x-et fogja tenni) is empirikus generalizációnak tekinti valószínűleg azért, mert a „szituáció” kifejezést tágabb értelemben használja, mint én e helyen. Erről lásd még a 13. jegyzetet.

⁸ Ennek ellenére néhány kiváló társadalomtudós valóban úgy tekint elméletére, mint a racionalitásra vonatkozó hipotézisre. Lásd például N. Frohlich—J.A. Oppenheimer *Modern Political Economy* című kiváló munkájának (1978) bevezető módszertani fejezetét.

⁹ Elsősorban D. Davidson idevágó tanulmányait kell megemlítenünk, például 1980a; 1980b; 1987.

- ¹⁰ A cselekvés efféle magyarázatát szokás „folk psychology”-nak is nevezni. Néhány filozófus éppen ezért kívánja a pszichológiát mint önálló tudományt „megszabadítani” az intencionalitás fogalmától.
- ¹¹ A következő, a társadalomtudományok és a pszichológia néhány alapvető filozófiai problémáját érintő fejtegetések csak vázlatosak, utalások más, e problémákat részletesebben tárgyaló tanulmányokra.
- ¹² Az irracionális preferenciák típusairól lásd mindenekelőtt Elster 1983.
- ¹³ Ezért kétséges Hempelnek az a 7. jegyzetben említett felfogása, hogy az az állítás, hogy „C szituációban a racionális cselekvő *x*-et teszi”, empirikus generalizáció. A „racionális” jelző itt adott vágyak és információk melletti helyes kalkulációra utal, ami nem empirikus kérdés, mivel semmilyen kontingens faktoron sem múlik. Az egyéni racionalitás és az aggregált hatások közti kapcsolat ellenben nagyon is kontingens tényezők függvénye.

Hivatkozások

- Davidson, D. 1980a. Hempel on Explaining Action. In: *Essays on Actions and Events*. Clarendon Press
- Davidson, D. 1980b. Toward a Unified Theory of Meaning and Action. *Grazer Philosophische Studien*
- Davidson, D. 1987. Problems in the Explanation of Action. In: Pettit, P. et. al. (eds.) *Metaphysics and Morality*. Basil Blackwell
- Elster, J. 1983. *Sour Grapes*. Cambridge University Press
- Elster, J. 1989. *Nuts and Bolts for the Social Sciences*. Cambridge University Press
- Frohlich, N.—J.A. Oppenheimer 1978. *Modern Political Economy*. Prentice Hall
- Hempel, C. G. 1965. *Aspects of Scientific Explanation*. Free Press
- Sen, A. 1971. Choice functions and revealed preference, *Review of Economic Studies*